

ABU NASR FAROBIYNING IRODA ERKINLIGI HAQIDAGI FALSAFIY QARASHLARI

Shadmonov Aziz Azimovich

Samarqand Davlat Chet tillar instituti tayanch doktoranti

ARTICLE INFO.

Kalit soʻzlar:

Farobiy, iroda erkinligi, erkin tanlov, inson ongi, antropologiya, tafakkur, gʻoya.

Annotatsiya

Maqolada Abu Nasr Farobiyning inson tafakkuri boʻlgan erkinlik haqidagi falsafiy qarashlari yoritilgan. Bugungi kunda ijtimoiy-siyosiy hayotda roʻy berayotgan jarayonlarni qiyoslash asosida mavzuning dolzarb muammo ekanligi oʻrganilgan.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2022 LWAB.

KIRISH

Inson hayoti gʻoyat murakkab aloqadorliklar va oʻzaro toʻqnashuvlar orqali kechishi, munosabatlari gʻoyat xilma-xil sohalarida namoyon boʻlishi tufayli uning erkinligi ham koʻp qirralidir. Ana shu sababdan, “Erkinlik nima?”, - degan savolga falsafa tarixida uni voqelik olami rivojlanishining zaruriyatlari bilan bogʻlash koʻzga tashlanadi.

Oʻtmish falsafiy taʼlimotlar tarixi bosib oʻtilgan bosqich sifatida qaralib, uni oʻrganish bugungi kunda katta ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, buyuk mutafakkirlarning falsafiy dunyoqarashini oʻrganish doimo dolzarb masala boʻlib qolgan. Shuning uchun ham ijtimoiy bilimlar sohasida izlanishlar olib borgan olimlarimizning falsafiy merosini gʻarbu- sharq olimlari yaratib ketgan bebaho maʼnaviy qadriyatlarni oʻrganish ishiga asosiy eʼtiborni qaratmoqdalar. Dunyo tan olgan koʻplab buyuk faylasuflarning asarlari bugunga qadar oʻzbek tilida nashr etilmaganligi sababli aksariyat ziyolilar, xususan, yoshlar ularning falsafiy qarashlari bilan yaxshi tanish emas. Shuning uchun ham biz buyuk bobokalonlarimizning falsafiy merosini oʻrganishimiz bugungi kundagi asosiy vazifamiz boʻlib qolmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Oʻrta asrlar davri falsafasining yirik namoyondasi, mashhur faylasuf Abu Nasr Farobiy ijodi falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, tarixiy adabiyotlarda, jumladan, falsafa tarixida koʻpgina olimlar tomonidan oʻziga xos uslubda, oʻz davriga mos ravishda atroflicha tahlil qilib berilgan. Bunga koʻplab misollarni keltirishimiz mumkin va ularning durdona fikrlaridan bugungi kun talablariga toʻliq javob bera oladigan yechimlarni ham topishimiz mumkin. Xususan Abu Nasr Farobiy ijodini har tomonlama va chuqur tahlil qilib beruvchi M.M. Xayrullayev[1,2], Muhiddinova F [8] kabi faylasuflarning asarlarini misol qilib keltirishimiz mumkin.

Shuningdek ushbu maqolada erkinlik xususida Abu Nasr Farobiyning [5,6] asarlaridan ham tizimli ravishda foydalanilgan. Ayniqsa bugungi kunda Abdurahim Erkayev[11] «Tafakkur erkinligi» asarida erkinlik falsafiy tushunchasi tarkibiy tahlil qilishga yordam beradi.

Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy- komparativistik tahlil kabi ilmiy- falsafiy tamoyillardan foydalanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Erkinlik insonning ekzistensial, mazmunli hayotiy muammolarini, uning borlig'i va ziddiyatlarini tahlil qilish bilan bog'liq fundamental falsafiy tadqiqotlarning asosidir. Hozirgi kunda inson ma'naviyatiga salbiy ta'sirlar ko'payib bormoqda: haqiqat, go'zallik, ezgulik, erkinlik va mas'uliyat, imon va umid, muhabbat, vijdon va burch ushbu tushunchalarsiz erkinlik g'oyasini shakllantirish mumkin emas, bu nafaqat o'zlikni anglash, o'zini namoyon qilish qobiliyati, balki ma'naviy borliqni doimo qo'llab-quvvatlaydigan, unga imkon beradigan kuchdir [11].

Bu tushunchalar orasida al-Farobiyning "Iroda va erkin tanlovning farqi haqidagi" ta'limoti alohida o'rin tutadi. Uning antropologiyasida inson faoliyatining o'ziga xos va eng murakkab tomonini aks ettiruvchi axloqiy tanlov va axloqiy erkinlik muammosi shaxsni axloqiy tarbiyalashda muhim rol o'ynaydigan markaziy muammolardan biriga aylandi.

Farobiy "Fozil shahar aholisining qarashlari" risolasida "Iroda va erkin tanlov va baxtning farqi haqida" bandlaridan biri aynan iroda erkinligi muammosiga bag'ishlangan. Uning fikricha, intellektning tushunarli ob'ektlari shaxs tomonidan qo'lga kiritilganda, unda mulohaza yuritish, mulohaza yuritish, eslash, xulosa chiqarishga intilish va ba'zi tushunadiganlarning xohishi tabiiy ravishda ro'yobga chiqadi, ular xuddi hohish yoki nafrat kabi idrok qilinadi. Tushungan narsaga intilish, umuman olganda, iroda erkinligining namoyonidir. Agar u sezgi yoki tasavvurdan kelib chiqsa, u iroda erkinligining namoyon bo'lishi bilan umumiy nomga ega; lekin agar u mulohaza yoki fikrlashdan kelib chiqsa, u holda u insonga xos erkin tanlashning umumiy terminasi deyiladi.

Demak, al-Farobiy Sharq aristotelchiligining namoyandasi sifatida ratsionalizm pozitsiyasiga amal qilgan holda, iroda erkinligi va taqdir masalasini mantiqiy tafakkur yordamida tushunishga harakat qiladi [1,288]. Buni hal qilish degan savolga, al-Farobiy inson ongi va uning narsalar mohiyatiga kirib borish qobiliyatiga hech qanday chegara qo'ymaydi. Falsafaning qadriyat ahamiyati shundan iboratki, u davr, ijtimoiylik turi, muloqot usuli, madaniyati va uni ifodalash usullari, bilish shakllari bilan belgilanadigan inson mavjudligi sharoitida immanentdir.

Farobiy bu risolada tafakkur yoki tafakkur qudratini insonning tushunarli narsalarni idrok etishi, go'zallikni xunuklikdan ajrata olishi, san'at va fanlarni egallashi, deb ta'riflaydi. Uning fikricha, fikrlash kuchi ruhning boshqa barcha kuchlarida hukmronlik qiladi, garchi u "o'z-o'zidan haqiqiy intellektga aylanish" qobiliyatiga ega bo'lmasa-da, "u bo'lish uchun unga boshqa narsadan harakat qilish imkonini beradigan boshqa narsa kerak [1,284]. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, tafakkur kuchi unda tushunarli ob'ektlar amalga oshirilganda aktual bo'ladi, ikkinchisi esa faol aql tufayli aktual bo'ladi.

Shuni ta'kidlab o'tamizki, nazariy bilim ma'lum jihatdan amaliy bilimga qaraganda yuqori darajadagi bilimlarni ifodalasa ham, u doimo amaliyot bilan to'qnash kelishi, aniq dunyoda amalga oshirilishi kerak. Binobarin, al-Farobiyning falsafiy atamallari orasida "ruhning oqilona amaliy kuchi", "amaliy aqliy quvvat", "amaliy kasbiy kuch" kabilarni uchratish mumkin [2,101].

Mutafakkir fikricha, ruhning sezish va tasavvur qilish kuchlari "Aql kuchni tayyorlang va unga yordam bering va uni insonni baxtga erishish uchun yordam beradigan harakatlarga undash uchun tayinlang va shunda inson to'liq foyda oladi. Shunday qilib, irodaga asoslangan yaxshilik olinadi" [3,115].

Al-Farobiy nazarida bu masalada "erkinlik ongli zaruratdir" tezisi ustunlik qiladi. Bu nuqtai nazar mutafakkirning nazariy tizimiga xosdir. Uning fikricha, iroda erkinligi ongli qaror qabul qilish qobiliyatidan boshqa narsani anglatmaydi.

Idrokning hissiy bosqichi, al-Farobiy fikricha, tashqi olamning inson sezgilariga ta'siri bilan bog'liq. Mavhum tafakkurni shakllantirishda hal qiluvchi rol onga beriladi. "Inson aynan aql tufayli odam

bo'ldi”, - deb yozadi “Ikkinchi muallim”[4,9].

Ko'rinib turibdiki, al-Farobiy nuqtai nazaridan, fanni tanlash qanchalik erkin bo'lsa, uning imkoniyatlari to'g'risida to'liq bilimga ega bo'ladi, chunki ma'lumot qanchalik to'liq bo'lsa, uning g'oyasi shunchalik to'g'ri bo'ladi. Uning tanlovining kelajakdagi oqibatlarini bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, bu tanlov erkinligi, birinchi navbatda, iroda sub'ektining potentsial yechimlar to'plamining tashqi chegaralari va ichki tarkibi haqidagi ma'lumotlarining qanchalik to'liqligiga bog'liqligini anglatadi.

Al-Farobiy insonda maxsus “oqilona” qobiliyat borligini ta'kidlaydi. U ham, Platon va Aristotel singari, ruhning beshta asosiy qismi haqida gapiradi: oziqlantirish, his qilish, tasavvur qilish, intilish va oqilona tanlov. Mutafakkir organizmning ovqat hazm qilish, o'stiruvchi, hosil qiluvchi, tortuvchi, ushlab turuvchi, farqlovchi va chiqarib yuboruvchi kuchlarning faoliyatini ta'minlovchi ozuqaviy kuchni nazarda tutadi. Sezish va tasavvur qilish kuchlarining ishlashi bilishning hissiy bosqichini yaratadi, chunki sezuvchi kuch beshta taniqli sezgidan biri bilan idrok etuvchidir, tasavvur kuchi hissiy idrok etilgan narsalarning tasvirlarini ular paydo bo'lgandan keyin saqlab qoladi. Endi hislar tomonidan bevosita idrok etilmaydi. Hayvonda intiluvchi kuch orqali biror narsaga intilish, biror narsani xohlash yoki yoqtirmaslik, izlash va qochish, afzallik va nafrat, g'azab va zavq, qo'rquv, jasorat va qo'rquqlik, shafqatsizlik va rahm-shafqat, sevgi va nafrat, ehtiros, shahvat paydo bo'ladi [3,288].

Al-Farobiy “ma'naviy kuchlar”ning o'rni va rolini tahlil qilishda aqliy kuchga alohida ahamiyat beriladi, uni mutafakkir nazariy va amaliy, ikkinchisini esa kasbiy va aqliy kuchlarga ajratadi. Kasbiy kuch insonning hunarmandchilikni puxta egallashiga yordam beradi, aqliy kuch esa insonni to'g'ri harakatni tanlashga undaydi. “Kasbiy” va “Aqliy” kuchlarning bir-biridan ajralishi, bizningcha, al-Farobiy insonning tabiatning o'zgaruvchan printsipi sifatida harakat qilganda, uning atrofdagi voqelik bilan bog'lanishiga katta ahamiyat berganligidan dalolat beradi. Uning bilimlari tashqarida, uni o'z ishinin natijalarida mujassamlashtiradi[2,102].

Farobiyning fikricha, tashqi sezgilarning beshta shakli sezgi orqali idrok qilinadigan narsalardagi yoqimli va yoqimsizni anglab, “zararni foydalidan, yaxshini yomondan ajrata olmaydi”. Ruhning qobiliyati, tashqi ob'ektlarning tasvirlarini olgan holda, beshta ichki his-tuyg'ularni etkazadi, ulardan biri ruhning tasavvur kuchi bo'lib, ularni saqlaydi, “birlashmalar va ajralishlar” hosil qiladi. Ya'ni ularning haqiqat yoki yolg'onligini aniqlaydi, ob'ektiv voqelik bilan bog'liqligini tekshiradi. Ruhning xayoliy qismi tasvirga sifatli baho beradi, foydali va zararli, yoqimli va yoqimsizni tushunadi, lekin ularning namoyon bo'lishiga ta'sir qilmaydi. Shunday qilib, aks ettirish to'g'ri bo'lishi mumkin, lekin yomon narsani o'z ichiga oladi, keyin ruhning tasavvur qismi uning tashqarida namoyon bo'lishiga to'sqinlik qila olmaydi. Bu aqlli kuchning qobiliyati bo'lib, uning yordamida “yaxshi va yomonni” ajratadi. Aqlli kuchning faoliyati ma'lum darajada sezuvchi va tasavvur kuchlariga bog'liq, chunki u ulardan tashqi narsalarning tasvirlarini olmagan holda, harakatsiz bo'lib qolaveradi, lekin u yuqori ko'tariladi, chunki u inson harakatlarining boshqaruvchisi sifatida ishlaydi[2,103].

Farobiy fikricha, faol aql quyoshga o'xshaydi, u ko'rish qobiliyatini yaratadi. Inson esa donishmand, faylasuf, komil aql sohibi, hozirgi muayyan vaziyatlarning tarjimoniga aylanadi. Bunday odam yo'lni tanlash va vaziyatdan chiqish qobiliyatiga ega. Faol aqlning mazmuni tushunchalarning o'zi emas, fikrlash shakllari emas, balki tanlangan maqsadni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan kuch manbaidir. [5,63-99] Garchi inson Xudo kabi o'z boshimchalik bilan yarata olmasa ham, chegara vaziyatida bo'lganida tanlov qilishi mumkin. Shunday qilib, odam oz bo'lsa-da, mustaqillikka, izolyatsiyaga ega bo'ladi.

Insonning o'z tanlovida aql va boshqa ruhiy kuchlarning rolini ko'rsatib, u o'zining gnoseologik nazariyasini axloq bilan birlashtirishga harakat qildi, chunki yaxshi va yomonni tanlashda inson axloqining o'rni beqiyos. “Al-Farobiyning falsafiy qarashlari” maqolasi mualliflari ta'kidlaganidek, mutafakkirning dunyoqarashi sotsiologiya, axloq va estetika muammolarini qamrab olgan uyg'un tizimni ifodalaydi. O'z davri uchun kamdan-kam uchraydigan va o'z tafakkurining tarixiy asoslarini

qayta qurish nuqtai nazaridan qimmatli bo'lgan manzara al-Farobiyning "Davlat arbobi aforizmlari", "Fozil shahar aholisi qarashlari" risolalarida mulohazalar bilan berilgan.[6,46]

Bu satrlar mualliflarining fikriga qo'shilmaslik mumkin emas. Farobiyning falsafiy tizimida axloqiy nazariya, axloq insonning tanlash erkinligi bilan chambarchas bog'liq holda ko'rib chiqiladi, chunki axloqiy tarbiyaning asosiy maqsadini amalga oshirishning sub'ektiv shart-sharoitlari uning tanlovi bilan bog'liqdir. Al-Farobiy bu nazariyani asosan pedagoglarning shu mavzuda dialog olib borish qobiliyatiga, tanlash erkinligining shaxs kamoloti va rivojlanishidagi ahamiyatini tushuntirishga qisqartiradi.

Al-Farobiy fikricha, agar inson o'z harakatini tanlashda erkin va mustaqil bo'lmaganida, uning u yoki bu harakatini ayblash, qoralash yoki ma'qullash mumkin emas edi. Mutafakkir iroda erkinligini, harakat tanlash erkinligini inkor etish ma'naviy javobgarlikni inkor etishga olib kelishi muqarrar ekanligiga ishonch hosil qilgan[3,288].

Farobiy asarlarida shaxsning tanlash erkinligini falsafiy asoslash, albatta, u bilan bog'liq bo'lgan tashqi va ichki omillarni tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Qolaversa, falsafa, ayniqsa axloq shaklidagi nazariy qism, aytaylik, ijtimoiy, insoniyat taraqqiyotining diniy, iqtisodiy sharoitlari, umumiy sotsiologik qoidalarni o'rganish bilan cheklanamiz.

Mutafakkir fikricha, iroda erkinligi insonga ham, hayvonga ham xosdir. Tanlash erkinligiga kelsak, u faqat insonga xosdir. "Agar u, — deb yozadi Farobiy, - sezgi yoki tasavvurdan kelib chiqsa, u iroda erkinligining namoyon bo'lishi bilan umumiy bo'lgan nomga ega bo'ladi, agar u tafakkur yoki tafakkurdan kelib chiqsa, u holda erkning umumiy terminasi deyiladi. Tanlov insonga xosdir"[7,240]. Tanlash erkinligi tufayli inson maqtovgga sazovor va salbiy ishlarni qilishi mumkin, buning uchun u javobgar bo'ladi, buning uchun mukofot va jazo oladi[8,112-113]. Erkin tanlash qobiliyati insonga o'zining yuksak kamolotiga erishishi uchun berilgan.

Farobiyning shaxs iroda erkinligi haqidagi ta'limotida insonning ijodiy faoliyati, uning o'z qadr-qimmatini, erkinligi haqida fikrlar bayon etilgan[9,193].

Go'zal va adolat haqidagi bilim, albatta, amaliy yo'nalishga ega bo'lishi kerak. "Inson narsaning mohiyatini mukammal tushunishi va qolaversa, u fanlarni egallash jarayonida o'zini tutib, sobit bo'lishi, tabiatan haqiqatni va uning himoyachilarini, adolatni va uni sevishi kerak. U odamlar tomonidan qoralangan narsadan g'ururlanishni kuzatishi, odobli bo'lishi, yaxshilik va adolatga osongina bo'ysunishi va yomonlik va adolatsizlikka qiyinchilik bilan bo'ysunishi, katta ehtiyotkorlikka ega bo'lishi kerak [3,345].

XULOSA

Shunday qilib, quyidagi xulosalar chiqarish mumkin: - tanlash erkinligi jarayonida shaxsning mohiyati mavhum emas, balki aniq bo'lib, tanlashda shaxsning mohiyatiga oid falsafiy izlanishlar nafaqat sub'ektiv, balki ob'ektiv ham bo'lgan holatlar bilan belgilanadi. Tanlov belgilanadi, chegaraviy vaziyatning paydo bo'lishi tarbiya va axloqqa, aqlsizlikka bog'liq; - bu "inson va jamiyat" munosabatlari uning mavjudligi holatlarini belgilaydi, bunda shaxsning muhim xususiyatlarini saqlab qolgan holda ma'lum bir ijtimoiy sifat o'zgaradi.

Maqolada ishlab chiqilgan erkinlik konsepsiyasining mohiyati shundaki, bu g'oya falsafiy-kategorik tizim sifatida o'zini-o'zi boshqarish va o'z taqdirini belgilash muammosi tahlil qilinadi. Inson borlig'ini shakllantirish erkinlikning asosiy vazifasidir, bu eng yuqori qiymat sifatida hayot zarbasi, mavjudlik va yo'qlik o'rtasidagi mas'uliyatli tanlovdur.

Erkinlik g'oya sifatida insonni yuksaltirish imkoniyatidir. Bizning fikrimizcha, borliq va mavjud bo'lmagan imkoniyatlar bir-birini to'ldiruvchi va cheklaydigan transandantal-ekzistensial birlik bilan emas, balki gorizontaal ma'naviy bilan ish olib boradigan eng yuqori darajada amalga oshiriladi. Ushbu qoidalar erkinlik g'oyasini o'rganishda yangi yo'nalishni ochib beradi. Bu bizni oxir-oqibat falsafiy

tushunchalarning o'z-o'zini harakatlanishi muammosiga olib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Xayrullayev M.M. Farobiy va uning falsafiy risolalari. Toshkent .1963.
2. Xayrullaev M. Ikkinchi muallim.Toshkent.1975, №9
3. Xayrullaev M. Uyg'onish davri va Sharq mutafakkiri. T.1971
4. Xayrullaev M. Sharq renessansi va Farobiy. Fan va turmush, Toshket. 1975.
5. Abu Nasr Farobiy. Risolalar. – Toshkent, Fan, 1975.
6. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.
7. Abu Nasr Farobiy. Fazilat, baxt, saodat va kamolot haqida . – Toshkent, Yozuvchi, 2001.
8. Muhiddinova F. “Farobiy siyosiy – huquqiy ta’limotida qonun va qonunchilikni takomillashtirish konsepsiyasi”. Toshkent,2005
9. Abu Nasr Farobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida.”Mutafakkir” xalqaro hayriya jamg'armasi. Toshkent”Yozuvchi”.2002 .
10. Ал-Фараби. Социально – экономические трактаты. – Алма-Ата, 1973.
11. Abdurahim Erkayev. Tafakkur erkinligi. Toshkent.Ma'naviyat 2007. 160 bet.